

ВИСНОВКИ

Розгляд геополітичних і гео економічних реалій в АТР дозволяє зробити висновок, що національні інтереси України в цьому регіоні визначаються взаємним економічним зацікавленням з такими країнами як Китай, Японія, В'єтнам, Південна Корея, Індонезія. Ці та інші країни виявляють значний інтерес до співробітництва у сферах металургії, машинобудування, літакобудування, космічній галузі, а також до продукції військово-промислового комплексу. Як уявляється, перспективним є залучення інвестиції цих країн у реконструкцію і технічне переобладнання вітчизняних промислових підприємств. Водночас, необхідно відходити від закріплення за Україною статусу лише ринку збуту високотехнологічної продукції індустриальних країн АТР і скорочувати від'ємне сальдо у торгівлі з ними.

Для підвищення рівня економічного співробітництва України з провідними країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону потрібно також розвивати політичний діалог на вищому рівні. З цією метою необхідно забезпечити здійснення офіційних візитів Президента України до Китаю, В'єтнаму, Кореї, Індонезії, відповідні візити президентів цих країн в Україну. Видається актуальним також просування позитивного інформаційного іміджу України, опрацювання нових перспективних механізмів співпраці українського бізнесу і підприємництва з відповідними колами країн АТР, через проведення бізнес-форумів, виставок тощо.

У цілому повномасштабне співробітництво на взаємовигідних і рівноправних умовах, безумовно, належить до наших пріоритетних національних інтересів. Адже завдяки політичній підтримці провідних країн регіону, ефективному використанню їх фінансово-інвестиційних, технологічних можливостей, а також досвіду подолання негативних явищ в економіці, можливе прискорення процесу реформування української економіки та поглиблення інтеграції нашої країни у світове господарство.

Ю. КУРНИЦОВА – кандидат історичних наук

9.9. Україна в міжнародних процесах нерозповсюдження та контролю над озброєннями

Ефективна зовнішня політика України неможлива без активного залучення до міжнародних процесів нерозповсюдження і контролю над озброєннями. Україна приєдналась і виконує свої міжнародні зобов'язання відповідно до таких ключових міжнародних договорів, як «Договір про

нерозповсюдження ядерної зброї» (ДНЯЗ), «Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань» (ДВЗЯВ), «Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення» (КЗБЗ), «Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення» (КЗХЗ) і «Договору про звичайні збройні сили в Європі» (ДЗЗСС).

Крім того, Україна стала правонаступницею низки договорів, підписаних СРСР і США, зокрема, «Договору між СРСР і США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь» (СНО-1) та «Договору між СРСР та США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності» (РСМД).

Україна також приєдналася до п'яти міжнародних режимів експортного контролю: Комітету Цангера, Групи ядерних постачальників (ГЯП), Вассенаарських домовленостей (ВД), Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ) та Австралійської групи (АГ).

Україна сумлінно виконує свої зобов'язання щодо нерозповсюдження та контролю над озброєннями. Але Україна ще недостатньо впливає на розвиток основних міжнародних режимів нерозповсюдження та контролю над озброєннями.

Нерозповсюдження ядерної зброї

В основу режиму нерозповсюдження покладено ***«Договір про нерозповсюдження ядерної зброї»***, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 р. і набув чинності 5 березня 1970 р. Учасниками ДНЯЗ є практично всі країни світу за винятком Індії, Ізраїлю та Пакистану (неофіційні володарі ядерної зброї). Північна Корея оголосила про вихід з Договору, однак процедура не була завершена.

Питання про приєднання до ДНЯЗ постало перед Україною одразу після розпаду СРСР. Підписавши у травні 1992 р. Лісабонський Протокол до Договору СНО-1, Україна разом з Білоруссю та Казахстаном взяла на себе зобов'язання приєднатися до ДНЯЗ як неядерна держава. Однак у процесі реалізації цього зобов'язання в Україні виникло ряд серйозних запитань, що істотно загальмували процес її приєднання до цього Договору. Основні проблеми були пов'язані з визначенням права власності України на ядерні боезаряди, що перебували на її території, та розмірами фінансової компенсації за них, реалізацією адміністративного контролю стратегічних озброєнь, гарантій безпеки з боку ядерних держав. Зрештою, завдяки добрій волі України й виходячи з політичної доцільності, всі проблеми в тій або

іншій формі було вирішено й Україна приєдналася до ДНЯЗ, обумовивши своє рішення необхідністю надання їй гарантій безпеки з боку ядерних держав. Це відбулося 5 грудня 1994 р. під час зустрічі ОБСЄ в Будапешті, і того ж дня гарантії безпеки Україні було надано з боку Росії, США та Великобританії, а пізніше – з боку Китаю та Франції. У серпні 1996 р. з території України було вивезено останній ядерний боезаряд, і з цього моменту на її території ядерної зброї немає. 13 січня 1995 р. відповідно до зобов'язань, які накладаються ДНЯЗ на неядерні держави, набула чинності угода про гарантії між Україною і Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ) щодо ядерної діяльності на території України.

Значення прийнятих рішень виходить далеко за рамки простого вивозу з території держави ядерних зарядів. На відміну від інших двох спадкоємців колишнього СРСР – Білорусі та Казахстану – за своїм науково-технологічним рівнем Україна могла б дійсно набути статусу ядерної держави, однак свідомо відмовилася від такого кроку на користь міжнародного миру та безпеки.

ДНЯЗ поділяє держави-учасниці у ядерній сфері на два основні сектори: діяльності: мирне використання ядерної енергії та здійснення заходів, спрямованих на нерозповсюдження ядерної зброї та скорочення наявних її запасів, у п'ятьох офіційно визнаних ядерних держав – США, Росії, Франції, Великобританія та Китаї – аж до повного знищення ядерної зброї як такої. Хоча Договір формально не перешкоджає проведенню робіт з мирного використання ядерної енергії, різниця в інтерпретації цього права різними країнами стала на сьогодні чи не найболючішою проблемою у сфері нерозповсюдження ядерної зброї.

Рішення Ірану відновити роботи з ізотопного збагаченні урану стало причиною стрімкого загострення тривалої кризи навколо ядерної програми цієї країни. З моменту свого початку у 2003 р. ця криза як прямо, так і опосередковано впливає на цілу низку стратегічних інтересів України. Проте, якщо раніше критичною для України була вірогідність появи нових жорстких обмежень на розвиток неядерними країнами (зокрема Україною) ядерного паливного циклу, нині йдеться про можливість введення проти Ірану міжнародних санкцій, що призведе, зокрема, до зростання світових цін на енергоносії й заморожування на тривалий час проектів з диверсифікації шляхів енергопостачання в Україну.

Ключовою проблемою навколо іранської ядерної програми є недовіра з боку США та провідних країн Європи щодо намірів іранського уряду. Формально згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї Іран, як і всі інші неядерні країни, має право на ізотопне збагачення урану з ме-

тою виготовлення ядерного палива. Сьогодні промисловими потужностями з ізотопного збагачення володіють 4 неядерні країни (Аргентина, Німеччина, Японія, Нідерланди). Протягом останніх років активна розбудова таких потужностей почалася у Бразилії та Ірані. Однак, якщо наміри Бразилії не трактувалися європейськими країнами та США як спроба отримати ядерну зброю (хоча й не вігалися), щодо Ірану реакція була різко негативною.

Такий суб'єктивний підхід має об'єктивну основу. Справа у тому, що цивільний та військовий ядерні цикли мають кілька спільних технологічних ланок, одна з яких – ізотопне збагачення урану. На одних й тих самих потужностях можна отримувати як низькозбагачений уран для ядерного палива, так і високозбагачений уран для ядерної зброї. Оскільки ДНЯЗ дозволяє вийти з нього, витративши на це кілька місяців, то країни з прихованими агресивними намірами можуть цілком легально розвивати цивільні ядерні технології з метою відмови у певний момент від свого без'ядерного статусу і швидкої розробки ядерної зброї. Такий варіант наочно продемонструвала Північна Корея. До того ж ядерні вибухові пристрої на основі урану мають відносно просту конструкцію, яка забезпечує необхідний рівень надійності навіть без ядерних випробувань.

Ірану тривалий час приховував роботи з розбудови збагачувальних потужностей. А коли у 2003 р. з'ясувався масштаб цих робіт, то стало очевидним, що вони набагато років випереджають темпи розбудови атомних електростанцій. Іран потенційно є одним з найбільших у світі експортерів нафти (3 місце у світі за розвіданими запасами) і газу (2 місце у світі за розвіданими запасами), тому викликає сумнів необхідність розвивати в країні ядерну енергетику.

Іран може досягти своїх цілей, якщо зосередить зусилля саме на забезпеченні своїх прав розвивати цивільний паливний цикл і не буде проголошувати далекосяжних геополітичних цілей. У разі такого підходу Іран може отримати від Заходу згоду на укладання «великої угоди», у рамках якої він хоча й змушений буде піти на поступки у питанні ізотопного збагачення урану, зможе отримати адекватну економічну й політичну компенсацію. Однак у жодному разі не варто очікувати на капітуляцію Заходу, якщо позиція Ірану стане ультимативною. Як поступки з боку Ірану можна очікувати на: повну відмову від цього конкретного етапу паливного циклу; прийняття зобов'язання обмежити ступінь збагачення енергетичним рівнем (до 4 %); і, нарешті, прийняття зобов'язання щодо невиходу з ДНЯЗ.

Від України у цьому протистоянні залежить небагато: вона не є ані членом керівної ради МАГАТЕ, ані членом Ради Безпеки. За найкращого сценарію розвитку подій, який призвів би до «великої угоди» з Іраном,

Україна не зазнає втрат, навпаки, вона отримає можливості для розширення співробітництва з Іраном як у сфері енергетики, так і у високотехнологічних галузях. Якщо ж ситуація вийде з-під контролю, це може призвести до введення санкцій проти Ірану або з боку ООН, або ЄС, або окремих впливових країн, передусім США. Наслідки цього для України можуть бути дуже важкими через стрімке підвищення світових цін на нафту та газ, закриття для України іранських ринків і втрату перспектив на диверсифікацію постачання газу.

Запобігти негативному розвитку подій можна через максимальну деполітизацію питання ядерної програми Ірану, включаючи уникнення спроб оцінювати внутрішній стан та зовнішньополітичні цілі цієї країни. Проблема в ідеалі має бути зведена до забезпечення технічних можливостей надійного контролю за дотриманням Іраном зобов'язань без'ядерної країни, для чого існують об'єктивні передумови, а саме: масштаби виробництва по збагаченню урану будуть суттєво відрізнятися залежно від ступеню збагачення, і це піддається надійному контролю.

Для вирішення проблем, наявність яких продемонстрували Північна Корея та Іран, існують дві основні пропозиції:

1) розширити трактовку неядерного статусу держав і заборонити їм розвивати технології із збагачення урану та переробки плутонію, надавши можливість вільно закупати ядерне паливо у ядерних держав;

2) заборонити країнам виходити з ДНЯЗ під загрозою обов'язкових і неминучих санкцій (більш м'який варіант – у разі виходу позбутись критичних технологій, набутих завдяки міжнародній співпраці).

Перший варіант підтримується нинішньою Адміністрацією США, другий – керівництвом МАГАТЕ. Американський варіант вирішення проблеми ніколи не мав широкої підтримки, а після легалізації індійської ядерної програми був фактично дискредитований. Натомість, пропозиція МАГАТЕ є цілком конструктивною і заслуговує на підтримку.

Значним кроком на шляху до без'ядерного світу стало підписання у 1996 р. *Договору про всеосяжну заборону випробувань ядерної зброї* (ДВЗВЗ). Такий договір став результатом зусиль Конференції по роззброєнню і Генеральної Асамблеї ООН.

ДВЗВЗ забороняє випробувальні вибухи ядерної зброї, так само як й інші ядерні вибухи у будь-якому місці світу. З метою здійснення контролю за його виконанням Договір передбачає створення міжнародної системи моніторингу і дозволяє інспекції на місцях.

На сьогодні ДВЗВЗ підписано 170 країнами, включаючи п'ять офіційних ядерних держав, однак ратифікували його тільки 109 країн. Серед

членів «ядерного клубу» його ратифікували Великобританія, Франція та Росія. ДВЗВЯЗ визначає 44 ключові держави, участь яких у Договорі необхідна для набуття ним чинності. На початок 2004 р. 41 держава підписала Договір, а 32 його ратифікували. Таким чином, для того, щоб ДВЗВЯВ набув чинності, необхідна його ратифікація ще 12 країнами, серед яких п'ять країн, що володіють ядерною зброєю: США, Китай, Індія, Пакистан та Ізраїль. Договір ратифіковано практично всіма колишніми республіками СРСР, зокрема Україною і Росією.

Хоча ДВЗВЯЗ досі не набув чинності, ядерні країни утримуються від випробувань. Останні ядерні випробування були проведені у травні 1998 р. Індією та Пакистаном.

У той же час дослідження збройних ядерних технологій не припинилися. Зокрема проводяться випробування з використанням звичайних зарядів, які імітують процеси в ядерних вибухових пристроях. На полігоні в Неваді (США) з 1997 р. проведено вже 22 подібних експерименти. Однак ці вибухи не належать до категорії, що контролюється ДВЗВЯЗ.

Нерозповсюдження бактеріологічної та хімічної зброї

«Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення» (КЗБЗ) була підписана у 1972 р. і набула чинності 26 березня 1975 р. Конвенція забороняє розробку, виробництво, накопичення або придбання будь-якими країнами засобів для застосування бактеріологічної, біологічної або токсичної зброї як засобу ведення війни. У конвенції беруть участь понад 150 держав світу, у тому числі Україна. Докладаються зусилля із залучення до КЗБЗ нових держав, щоб зробити Конвенцію універсальною.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не отримувати і не зберігати: 1) біологічні агенти або токсини таких видів та у такій кількості, що не передбачені для профілактичних, захисних чи інших мирних цілей; 2) зброю, обладнання або засоби доставки, призначені для використання таких агентів або токсинів у ворожих цілях чи у збройних конфліктах. Вони зобов'язуються також не передавати і не допомагати будь-якій державі чи міжнародній організації у виробництві або набутті зазначених агентів, токсинів, зброї, обладнання чи засобів їх доставки.

Головною проблемою Конвенції є дозвіл державам-учасницям мати в своєму розпорядженні малі кількості мікробіологічних або інших біологічних агентів та токсинів «для профілактичних, захисних або інших

мирних цілей», а також відсутність практично реалізованого механізму верифікації. Перша обставина дозволяє державам, що володіють високими біотехнологіями, проводити дослідження у сфері біологічної зброї навіть за умов існування механізму контролю. Відсутність такого контролю дає можливість країнам розробляти та вдосконалювати біологічну зброю.

За суттю виконання Конвенції залежить від доступності військових біотехнологій та чесності держав-учасників. Оскільки чесність досі рідко була основою у відносинах між державами, залишається сподіватися на відносну недоступність військових біотехнологій для більшості держав.

Для того, щоб увести більш-менш ефективний механізм контролю в рамках Конвенції, розглядається питання про її доповнення спеціальним Протоколом. Його мета полягає в забезпеченні можливості практичного контролю за біотехнологіями військового призначення і створенні режиму, покликаного зміцнити впевненість у дотриманні основоположних цілей Конвенції. Робота зі створення такого механізму контролю тривала з 1995 р., і була практично завершена до липня 2001 р. Було представлено так званий «протокол голови» на 210 сторінках, у якому враховано зауваження всіх країн. Однак Протокол не був підтриманий однією з ключових країн – США. На думку США, жодні міжнародні протоколи не зможуть забезпечити контроль Конвенції – це можуть зробити тільки розвідувальні органи.

Однією з причин незгоди США щодо прийняття Протоколу КЗБЗ є те, що передбачені ним міжнародні інспекції можуть призвести до розкриття комерційних таємниць американських корпорацій, що працюють у сфері біотехнологій.

Чергова Конференція з розгляду дії Конвенції з біологічної зброї запланована на 2006 р. Її успіх залежатиме передусім від позиції США та готовності решти країн піти назустріч американським вимогам.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї і її знищення (КЗХЗ) була підписана у 1993 р. і набула чинності у квітні 1997 р. Ця Конвенція є всеосяжним договором, що забороняє цілий клас зброї масового ураження. Її учасниками є майже 170 держав, зокрема й Україна.

Держави-учасниці Конвенції зобов'язуються не розробляти, не виробляти, не отримувати, не накопичувати, не зберігати і не застосовувати хімічну зброю, а також не здійснювати передачу цієї зброї іншим державам.

Сьогодні у країнах, які мають значні запаси хімічної зброї – передусім у США та Росії – триває процес її знищення. До 2012 р. усі учасники Конвенції мають позбутися цієї зброї.

Контроль і обмеження звичайних озброєнь у Європі

Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) протягом останніх 15 років є одним з наріжних каменів забезпечення європейської безпеки. Це загальновизнано і зафіксовано у багатьох міжнародних документах, зокрема у Хартії європейської безпеки. Цей Договір потребує адаптації до сучасних умов відповідно до угоди, підписаної шість років тому, але так і не ратифікованої через суперечки між країнами-учасниками. Це питання є одним з центральних у європейській політиці, і передусім у рамках діалогу НАТО – Росія. Чергові консультації з цього приводу відбулися 8 грудня 2005 р. у Брюсселі, однак знов завершилися нічим: питання було відкладене до наступної Конференції з розгляду дії ДЗЗСЄ. Заручниками тривалого процесу адаптації є чотири країни, які вже ратифікували відповідну угоду. До цих чотирьох країн належить і Україна.

ДЗЗСЄ підписано у листопаді 1990 р. у на саміті ОБСЄ у Парижі 22 країнами, які представляли Організацію Північноатлантичного договору (НАТО), з одного боку і Організацію Варшавського Договору (ОВД) – з іншого. Підписанню цього документа передували багаторічні переговори, які вдалося втілити в конкретні домовленості тільки з початком пом'якшення міжнародної напруженості в останні роки «холодної війни». Фактично підписання Договору свідчило про її завершення. Невдовзі після цього розпалася ОВД, а потім й СРСР. Здавалося б, за таких умов ДЗЗСЄ мав втратити актуальність і стати історією. Проте процес ратифікації було продовжено, і в 1992 р. Договір набув чинності. Після цього протягом 40 місяців, як того вимагали положення ДЗЗСЄ, держави-учасниці скоротили чисельність своїх озброєнь до встановлених лімітів. Було знищено тисячі одиниць танків, бойових броньованих машин, артилерійських систем і авіаційних засобів (квоту СРСР після його розпаду розділили держави СНД).

Важливість Договору полягає не лише у встановленні кількісних обмежень на основні види озброєнь, але й у зміцненні довіри між сторонами через постійне взаємне інформування про військову діяльність. Договір пережив розпад ОВД, розпад СРСР і масштабне розширення НАТО. Проте подальша його доля багато в чому залежатиме від можливості адаптації до умов, що постійно змінюються, і в яких вже відсутні яскраво виражені військові загрози та переважають політична й економічна складові безпеки.

На саміті ОБСЄ у Стамбулі 18-19 листопада 1999 р. главами держав та їхніми повноважними представниками було підписано *Угоду про адаптацію ДЗЗСЄ*. Цією Угодою структура Договору була змінена на безблокову. Тобто держави-учасниці погодилися перейти на структуру Договору, в основу якої покладене забезпечення військової безпеки кожної

держави-учасниці як такої, незалежно від її приналежності до того або іншого блоку. Якщо ця Угода буде ратифікована, баланс сил між групами держав більше не буде основоположним принципом ДЗЗСЄ.

Згідно з Угодою про адаптацію за кожною країною-учасницею ДЗЗСЄ закріплюються національний та територіальний граничний рівень озброєнь. Національний рівень обмежує кількість озброєнь, що належить саме цій країні, територіальний – сумарну кількість її озброєнь разом з розміщеними на її території озброєннями інших держав, якщо це має місце. При цьому територіальні рівні стосуються тільки наземних озброєнь, тобто бойових танків, бойових броньованих машин (ББМ) та артилерії, але не розповсюджуються на авіацію. Такий підхід не виключає передання наземних озброєнь однією державою-учасницею іншій і при цьому створює жорсткішу і стабільнішу структуру, яка дозволяє уникати неконтрольованого накопичення значних кількостей наземних озброєнь з метою проведення широкомасштабних наступальних наземних операцій.

В Угоді про адаптацію ДЗЗСЄ збереглися обмеження на озброєння регулярних частин. Для Росії та України залишилися в силі і флангові обмеження, але вони були істотно пом'якшені.

Принципи контролю авіації не зазнали істотних змін. Щоправда, відбувся певний перерозподіл в рамках НАТО. Як і раніше, авіація ніяк територіально не закріплюється, що дає Альянсу значну свободу у проведенні повітряних операцій. Свою незгоду на територіальне закріплення авіації країни НАТО мотивують неможливістю достовірно проконтролювати місцеперебування літаків і вертольотів. У свою чергу, Російська Федерація традиційно заперечує проти такого підходу, оскільки це дозволяє країнам НАТО концентрувати авіаційні засоби на своїх східних рубежах, де для цього можуть бути використані модернізовані аеродроми, створені свого часу для радянської авіації. У цьому випадку істотно збільшується зона досяжності сил Альянсу, зокрема, на території Росії. У майбутньому планується створення американських військових баз у Польщі, Болгарії й Румунії. З Болгарією та Румунією вже укладені угоди про створення таких баз, зокрема, авіаційних.

Як і в чинному Договорі, в Угоді про адаптацію передбачена можливість надзвичайного тимчасового розгортання озброєнь понад територіальні граничні рівні для запобігання загрози безпеці країни. Розміщення іноземних військ на території тієї або іншої держави-учасниці ДЗЗСЄ може бути здійснено тільки з її згоди. Допускаються міжнародні переміщення військ і озброєнь для проведення миротворчих операцій, якщо тільки вони санкціоновані ООН або ОБСЄ.

В оновленому Договорі міститься положення про відкритість ДЗЗСЄ для нових учасників. Після набуття чинності Угодою про адаптацію ДЗЗСЄ її учасницею може стати будь-яка європейська держава. Всі сусіди України є учасниками ДЗЗСЄ. Щодо Росії, вона межує на своїх північно-західних кордонах з членами Альянсу, які не є учасниками ДЗЗСЄ – Естонією, Латвією та Литвою. Доки Угода не набула чинності, на території цих країн можуть безперешкодно розміщуватися озброєння, що за інших умов обмежуються ДЗЗСЄ. Ця обставина викликає стурбованість з боку Росії. У ДЗЗСЄ не беруть участь також нейтральні європейські країни, держави, що утворилися на території колишньої Югославії, та Албанія.

За ініціативою США Угодою про адаптацію ДЗЗСЄ істотно перероблено протокол щодо повідомлень і обміну інформацією з метою збільшення обсягу інформації та уточнення її змісту, що має істотно збільшити прозорість військової діяльності країн-учасниць.

З наведеного випливає, що Угода про адаптацію при всіх недоліках дозволяє усунути основні нелогічності й суперечності «старого» Договору. Вона закріплює граничні рівні озброєнь на нижчому рівні та пом'якшує флангові обмеження для України і Росії. У цілому ця Угода істотно поліпшує Договір, що сприяє зміцненню загальної європейської безпеки.

Проблема полягає в тому, що Угода про адаптацію дотепер не набула чинності. Її ратифікували тільки чотири країни: Білорусь, Казахстан, Росія і Україна. Грузія, Молдова і країни НАТО блокують цей процес. Грузія і Молдова вимагають попереднього виведення російських військ, як це передбачено Стамбульськими домовленостями, підписаними разом з Угодою про адаптацію ДЗЗСЄ. Представники НАТО вважають, що ратифікувати Угоду немає сенсу, доки цього не зроблять Грузія і Молдова. Росія дотримується думки, що змогла б домовитися з Грузією та Молдовою, якби не позиція Альянсу. На практиці основна лінія протистояння в цьому питанні проходить між НАТО та Росією.

Альянс, фактично, поставив Росію перед вибором: або подальша російська військова присутність у Грузії і Молдові, або легалізація значно більшої кількості сил і озброєнь на Північному Кавказі, можливість нарощувати угруповання на кордонах з країнами Балтії і приєднання цих країн до ДЗЗСЄ. Зі свого боку, Росія відкидає саме існування такої альтернативи і наполягає, що питання ратифікації Угоди про адаптацію ДЗЗСЄ і російська військова присутність в Грузії і Молдові не пов'язані між собою. Тому, за переконанням Росії, будь-яка така ув'язка з боку НАТО – штучний привід для отримання односторонніх переваг.

Слід зазначити, що Угодою про адаптацію передбачене включення в Договір положень про жорстку заборону на перебування іноземних військ без явної і завчасної згоди приймаючої сторони з повідомленням всіх учас-

ників Договору. При цьому приймаюча сторона повинна мати докладну інформацію про іноземну присутність і регулярно надавати ці дані решті учасників Договору. Виходячи з цього, ратифікація Угоди про адаптацію тільки посилить тиск на Росію щодо припинення юридично неврегульованої військової присутності в інших країнах і збільшить прозорість діяльності решти російських баз. Очевидно, це було б на користь як Молдові, так і Грузії.

Ратифікація Угоди дозволить усунути так звану «сіру зону», що утворилася в результаті вступу в НАТО країн Балтії. Ставши учасницями ДЗЗСЄ, ці країни візьмуть на себе зобов'язання щодо кількості звичайних озброєнь на своїй території, що сприятиме атмосфері довіри та зміцненню загальної безпеки в Європі. Про свою готовність приєднатися до ДЗЗСЄ країни Балтії неодноразово заявляли, демонструючи тим самим своє бажання сприяти зміцненню стабільності й безпеки у регіоні.

Ратифікація могла б стати відправною точкою для нового аналізу ДЗЗСЄ з метою вироблення напрямів його подальшого удосконалення на користь зміцнення європейської безпеки. Подальші корегування ДЗЗСЄ необхідні, оскільки за шість років, що минули з часу підписання Угоди про його адаптацію, істотно змінився характер загроз у світі й в Європі, зокрема. В усіх офіційних документах держав-учасниць ДЗЗСЄ вже відсутні посилання на наявність потенційно ворожих країн, а основними загрозами визначено міжнародний тероризм і розповсюдження зброї масового ураження, а також організована злочинність, наркоторгівля, незаконна торгівля зброєю та нелегальна міграція. У зв'язку з цим всіма країнами активно здійснюється реформування армій з акцентом на нові загрози. Скорочується кількість важких озброєнь, підвищується мобільність військових підрозділів, здійснюється професіоналізація армій. Відповідні зміни відбуваються й у Збройних Силах України.

У той же час закріплені у ДЗЗСЄ рівні озброєнь є надмірними, якщо виходити виключно із зазначених загроз. Причиною є збереження певного ступеня недовіри. Одним з шляхів подолання цього може стати подальше скорочення обмежуваних ДЗЗСЄ озброєнь шляхом корегування граничних національних і територіальних рівнів озброєнь держав-учасниць. Радикальні скорочення озброєнь дозволять відмовитися від обмежень щодо їх розташування на території держав-учасниць (фланкові обмеження). Це у свою чергу дозволить оптимізувати інфраструктуру збройних сил країн відповідно до нових загроз.

Таким чином, для збереження ДЗЗСЄ як основи європейської безпеки, необхідно найближчим часом знайти шляхи для завершення ратифікації Угоди про адаптацію і розглянути питання про подальше вдосконалення

Договору, зокрема це стосується перспектив подальшого скорочення озброєнь, які ним обмежуються.

Такий розвиток подій навколо ДЗЗСЄ відповідає як національним інтересам України, так і зміцненню європейської безпеки.

Питання про ратифікацію Угоди було однією з центральних тем на черговій третій Конференції з розгляду дії ДЗЗСЄ, яка проходила наприкінці травня 2006 року. Однак пропозиції Росії щодо завершення процесу ратифікації Угоди про адаптацію ДЗЗСЄ до кінця 2007 р. та тимчасового набуття нею чинності у повному обсязі з жовтня 2006 р. не знайшли підтримки учасників Конференції. Через це не було підписано й підсумковий документ. Ситуація зайшла у глухий кут.

Скорочення та контроль стратегічних наступальних озброєнь

Ключовим для України документом у цій сфері є Договір між СРСР і США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь, який було підписано 31 липня 1991 року. Він є найбільш значущою міжнародною угодою в сфері контролю, обмеження та скорочення ядерної зброї.

Під обмеження Договору по СНО підпадають не тільки засоби доставки ядерних боезарядів – міжконтинентальні балістичні ракети (МБР), балістичні ракети підводних човнів (БРПЛ), важкі бомбардувальники (ВБ) і крилаті ракети повітряного базування (КРПБ), – але й самі боезаряди. Крім того, передбачені якісні обмеження на елементи стратегічних озброєнь. Невід'ємною частиною Договору СНО-1 є Протокол про інспекції й діяльність за безперервним спостереженням, у якому сторони погодилися про процедури, що регулюють проведення інспекцій та здійснення діяльності, передбаченої Договором. Дія Договору обмежена 2009 роком.

Юридичні зобов'язання України відносно Договору СНО-1 випливають з підписаного 23 травня 1992 року в Лісабоні спеціального Протоколу до Договору, у якому вона визнана правонаступницею СРСР разом з Росією, Казахстаном та Білоруссю. Ці держави зобов'язалися досягти між собою домовленості з дотримання лімітів та обмежень Договору, а також забезпечити рівноправне й послідовне дотримання на своїх територіях зобов'язань, що стосуються контролю. Крім того, передбачалося приєднання всіх держав- правонаступників, за винятком Росії, до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерних держав. Після ратифікації Верховною Радою 3 лютого 1994 року, в грудні 1994 року Договір СНО-1 набув чинності.

Після розпаду СРСР на території України залишилося 222 одиниці стратегічних озброєнь – 176 стратегічних міжконтинентальних балістичних ракети та 46 важких бомбардувальників – і близько 2000 ядерних боеголовок та бомб. Усі ядерні боезаряди з України були вивезені в 1996 р.,

ліквідовано також розгорнуті стратегічні носії ядерної зброї і шахтні пускові установки ракет.

Протягом років незалежності відповідно до Договору СНО-1 на території України регулярно проводилися інспекції, метою яких була перевірка виконання нашою державою зобов'язань відповідно до Договору. На теперішній час майже всі зобов'язання України згідно з Договором СНО-1 практично виконані. Єдиною проблемою дотепер залишається утилізація твердого ракетного палива з двигунів, що залишались після першого етапу ліквідації МБР, для чого потрібні значні фінансові та технологічні ресурси. Лише після вилучення палива та ліквідації корпусів двигунів будуть зняті з заліку нерозгорнуті МБР РС-22, які все ще значаться за Україною.

Заборона на ракети середньої та меншої дальності

Договір між СРСР та США про ліквідацію їхніх ракет середньої та меншої дальності набув чинності в 1988 р. Після розпаду СРСР для України як держава, на території якої перебувають об'єкти, що підпадають під даний Договір, постала проблема участі чи неучасті в ньому. З урахуванням того факту, що більша частина імплементаційної діяльності за Договором уже була виконана (ліквідовані всі ракети середньої та меншої дальності та їхні пускові установки) і для України необхідно було лише дотримуватися заборони на розробку РСМД і забезпечити проведення контрольних інспекцій, у 1992 році було прийняте політичне рішення про приєднання до даного Договору. Проте юридичне оформлення такого рішення так і не відбулося.

Україна має право виробляти ракети дальністю до 500 км і дальністю, що перевищує 5500 км, тобто МБР. На найближчу перспективу реальним може стати виробництво ракет самої малої дальності, якщо, звичайно, у цьому з'явиться необхідність і буде обґрунтована доцільність. Планам технічного переоснащення Збройних Сил України заборона на ракети середньої та меншої дальності не заважає.

Міжнародні режими експортного контролю

Як вже відзначалося, Україна вже стала учасницею всіх п'яти міжнародних режимів експортного контролю: Комітету Цангера, Групи ядерних постачальників, Вассенаарських домовленостей, Режиму контролю ракетних технологій та Австралійської групи.

Робота Комітету Цангера та Групи ядерних постачальників пов'язана з протидією розповсюдженню ядерної зброї. Оскільки ДНЯЗ встановлює тільки загальну міжнародно-правову норму контролю над ядерним експортом,

конкретні механізми контролю винесені за його рамки. Частково це реалізовано через Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). Решту завдань взяли на себе країни – експортери ядерних матеріалів та технологій.

Історія *Комітету Цангера* починається у березні 1971 р., коли у Відні під головуванням професора Клода Цангера (Швейцарія) неформально й конфіденційно зібралася нарада для обміну думками щодо шляхів виконання положень ДНЯЗ. Перші результати були досягнуті Комітетом Цангера вже у 1972 р., а узгоджені домовленості побачили світ у 1974 р. Домовленості включали список предметів, експорт яких повинен бути під контролем, пояснення до нього й умови постачань, що гарантують відповідне використання ядерних матеріалів і устаткування неядерними країнами. Зокрема умовою постачання була вимога гарантії щодо непереключення експортованих матеріалів і устаткування на виробництво ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв. На такі матеріали поширюється система гарантій МАГАТЕ.

Учасниками Комітету Цангера на сьогодні є 35 держав, у тому числі Україна, що приєдналася до нього у 1997 р.

Комітет Цангера вирішив значну частину питань практичного виконання ДНЯЗ. Однак низка подій і обставин, зокрема проведення у 1974 р. Індією ядерного випробування, необхідність залучити до режиму експортного контролю такого ядерного постачальника, як Франція, нафтова криза 1973-1974 рр., – змусили депозитаріїв ДНЯЗ (СРСР, США і Великобританію) ініціювати початок переговорів про створення Групи ядерних постачальників з метою розбудови всеосяжної системи експортного контролю над постачаннями в ядерній сфері.

Група ядерних постачальників (ГЯП) запрацювала з 1975 року. Її керівними положеннями, зокрема, визначено, що постачальники можуть дозволити передачу обмежуваних виробів, зазначених у спеціальному списку, тільки при наявності офіційних урядових запевнень з боку одержувача, які чітко й ясно виключають нецільове використання, яке може призвести до створення ядерного вибухового пристрою, а також установлено, що всі ядерні матеріали й устаткування повинні забезпечуватися ефективним фізичним захистом для запобігання несанкціонованого використання.

Кількісний склад ГЯП постійно зростає, що сприяло процесу ядерного нерозповсюдження. Зараз членами ГЯП вже є 40 держав, у тому числі й Україна. Триває процес приєднання Китаю.

Керівні принципи ГЯП реалізуються кожним членом Групи відповідно до свого національного законодавства й практики. Україною також було розроблено відповідне законодавство, що регламентує ядерний експорт.

Основним викликом для роботи ГЯП на найближчу перспективу може стати відновлення американсько-індійського ядерного співробітництва у рамках часткової легалізації індійської ядерної програми (її цивільної частини). Сама поява цього міжнародного клубу стала реакцією на перше ядерне випробування в Індії у 1974 році. Сучасна ідеологія роботи ГЯП полягає у тому, щоб уникати постачань «чутливої» продукції до країн, всі об'єкти яких не підпадають під гарантії МАГАТЕ. Вирішивши відновити ядерну співпрацю з Індією, Сполучені Штати зробили те, за що кілька років тому гостро критикували Росію, яка у 1998 році підписала з Індією контракт на будівництво двох комерційних енергоблоків і поставку палива до них на умовах спеціальних гарантій з боку МАГАТЕ. Позицію США тоді підтримала більшість членів ГЯП, і формально вони були праві, адже правила вимагали, щоб всі індійські ядерні об'єкти знаходилися під гарантіями. Зараз США погодилися, що для зняття міжнародних обмежень на ядерні постачання до Індії достатньо гарантій МАГАТЕ щодо більшості, але не всіх ядерних об'єктів. Таким чином, легалізується російська співпраця з Індією ціною опосередкованого визнання з боку США власної непослідовності.

Очевидно, «індійське питання» невдовзі постане на порядку денному роботи Групи ядерних постачальників, що потребуватиме визначеності позиції України з цього приводу.

Вассенаарські домовленості беруть свій початок з часів «холодної війни». Ще на самому її початку – у 1949 році – коли з метою запобігти постачанням озброєнь і передових технологій у соціалістичні країни західні країни створили КОКОМ – Координаційний Комітет зі здійснення контролю над експортом (СОСОМ – Coordinating Committee in Export Control). Свої функції КОКОМ виконував аж до розпуску Організації Варшавського Договору і розпаду СРСР. 16 листопада 1993 року представники 17 країн-учасниць КОКОМ на зустрічі в Гаазі прийняли рішення про скасування КОКОМ і укладення нових домовленостей щодо обмеження експорту, які тимчасово одержали назву «Новий форум».

Вперше країни з колишнього соціалістичного табору (Росія, Чехія, Польща, Угорщина і Словаччина) були залучені до створення «Нового форуму» у вересні 1995 року. Процес залучення колишніх супротивників у новий режим експортного контролю супроводжувався формуванням цілої низки умов. Основними були участь країни у всіх міжнародних форумах із обмеження зброї масового ураження (ДНЯЗ, КЗХЗ і КЗБЗ) і наявність у країні розвинених військових технологій. Враховувалися також такі чинники, як дієвість національної системи експортного контролю, стан розвитку демократичних інститутів та ринкової економіки, відмова від військово-технічного співробітництва з країнами, на які накладено санкції.

Вассенаарські домовленості про експортний контроль за звичайними озброєннями, товарами і технологіями подвійного призначення були узгоджені 19 грудня 1995 р. у місті Вассенаар (Нідерланди). На цій зустрічі було прийнято «Остаточну Декларацію», де визначені основні принципи і організація роботи нового режиму. У декларації також заявлялося про розробку проекту «Початкових елементів» нових домовленостей.

Установче пленарне засідання Вассенаарських домовленостей (ВД) було проведено в два етапи: 2-3 квітня 1996 р., коли до складу учасників-засновників були включені Аргентина, Республіка Корея і Румунія, і 11-12 липня, коли до них приєдналися Болгарія й Україна. У липні був затверджений основний документ ВД – «Початкові елементи».

Учасники ВД дійшли згоди, що до сфери їхньої уваги входять ті самі озброєння, що включені в Регістр звичайних озброєнь ООН, створений у грудні 1991 року Генеральною Асамблеєю, тобто сім категорій озброєнь: бойові броньовані машини, танки, артилерія великих калібрів, бойові літаки, бойові вертольоти, військові кораблі та ракети.

Перелік товарів, міжнародні передачі яких підлягають контролю в рамках ВД, включає два списки: «Список військового спорядження» та «Список товарів і технологій подвійного призначення».

Зобов'язання, взяті на себе країнами відповідно до ВД, повинні виконуватися через національні механізми експортного контролю. При цьому рішення про постачання, або про відмовлення в постачанні входить виключно у сферу відповідальності уряду кожної з держав.

Найбільш цікавими і важливими з погляду міжнародного контролю над експортом звичайних озброєнь і збільшення транспарентності та інформативності у ВД є два таких моменти:

- держави-учасниці ВД розробляють і приймають стандартизовані й однакові процедури контролю і Списки товарів і технологій подвійного призначення, експорт яких має контролюватися;
- держави-учасниці ВД обмінюються інформацією про постачання озброєнь кожні 6 місяців. Форма надання інформації аналогічна Регістру ООН, однак не відміну від останнього дані подаються тільки щодо експорту, причому при обов'язковій згоді імпортера і тільки державам-учасницям ВД.

Актуальність проблеми *нерозповсюдження ракет і ракетних технологій* (РКРТ) визначається тією значною небезпекою, що загрожує світу у разі, якщо сучасні досягнення ракетної техніки потраплять до рук терористичних груп або до безвідповідальних політичних лідерів. З огляду на цю небезпеку Сполучені Штати Америки разом з іншими країнами Заходу в 1987 р. ввели в дію відповідний режим.

Обмеження РКРТ стосуються як власне ракет, так і технологій, устаткування, матеріалів тощо, що можуть бути використані при розробці й виробництві керованих ракет. Основними документами, що визначають вимоги РКРТ, є «Список устаткування, матеріалів і технологій, що можуть застосовуватися при створенні ракет, експорт яких контролюється і здійснюється за урядовими ліцензіями» і так звані «Керівні принципи». У «Керівних принципах» визначені загальні умови і правила, яких слід дотримуватись у вирішенні питань про укладення контрактів з постачань ракетного устаткування, технологій, матеріалів та інших технічних засобів, що входять до Списку.

Перед Україною питання про РКРТ постало у перший же рік незалежності. Вже у 1992 р. США запропонували укласти двосторонню «Угоду про нерозповсюдження ракет», яка через явну неприйнятність для України укладена не була. Знадобилося майже два роки складних переговорів, щоб у результаті 13 травня 1994 р. був підписаний пакет документів, зокрема «Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України й Урядом США з питання передачі ракетного обладнання та технології», який відкрив перед Україною шлях до рівноправної участі в РКРТ.

Подальший шлях України до РКРТ був досить тернистим. США поставили перед собою завдання максимально обмежити можливості нових членів РКРТ у ракетній сфері й вимагали від України виконання умов для приєднання до РКРТ, запропонованих ними ще у 1993 році. Чотири з п'яти висунутих умов виглядали цілком логічними й обґрунтованими і не могли викликати заперечень української сторони. П'ята ж умова стосовно відмови від розробки і виробництва військових наступальних ракет категорії І навіть для власної самооборони не могла бути прийнятою, оскільки це різко знижувало потенційні можливості України у виробництві не заборонених міжнародними договорами бойових ракет для потреб національної оборони з дальністю стрільби до 500 км. Україні довелося б також відмовитися і від принципової можливості виробництва міжконтинентальних ракет навіть для створення конверсійних космічних носіїв або на виконання замовлень Росії, яка є повноправним членом РКРТ.

Інакше кажучи, виконуючи умови США, Україна повинна була відмовитися від можливості розбудови національних сил стримування на основі високоточної ракетної зброї у звичайному оснащенні.

Після тривалих переговорів компроміс був знайдений. США погодилися на вступ України в РКРТ на взаємоприйнятних умовах. В липні 1998 року Україна офіційно стала повноправним членом РКРТ.

Оскільки РКРТ із самого початку планувався як елітарний клуб, кількість його членів обмежено. Членами РКРТ є 33 держави. Останньою прийнятою в РКРТ країною була Південна Корея. Важливо, що рішення в

рамках РКРТ приймаються консенсусом. Тому Україна як повноправний учасник цього режиму може на нього впливати.

Елітарність РКРТ призвела до того, що його дієвість обмежувалася тільки членами РКРТ і тими країнами, що взяли на себе зобов'язання дотримуватися основних принципів РКРТ (це Ізраїль і Китай). Але у світі існують й інші держави, що не входять у цей клуб, але мають ракети і ракетні технології, якими можна безперешкодно торгувати. Передусім це Північна Корея, Іран, Індія і Пакистан. До останнього часу в цю групу входив і Китай. Це призводить до подальшого розповсюдження ракет і ракетних технологій.

З огляду на те, що РКРТ не є всеосяжним договором, в рамках Режиму був розроблений проект так званого Міжнародного Кодексу поведінки, головна мета якого – зобов'язати всі держави, що володіють ракетами і ракетними технологіями, дотримуватися принципів їхнього нерозповсюдження. Проект Кодексу був запропонований державами-учасницями РКРТ на пленарному засіданні в жовтні 2000 року в Хельсінкі. Після довготривалого узгодження Міжнародний Кодекс поведінки був прийнятий як документ ООН і запропонований для підписання всіма державами, в тому числі й тими, які вже є членами РКРТ.

Питання про статус України в РКРТ знову стало актуальним через рішення нашої держави відновити роботи над створенням національних сил стримування на основі тактичних ракет у звичайному оснащенні. Противники цього кроку часто апелюють до зобов'язань України у зв'язку з приєднанням до цього режиму. Однак ці зобов'язання не забороняють Україні розробляти таку зброю, додаткові умови можуть стосуватися тільки необхідності попередніх консультацій з іншими учасниками клубу і прозорості рішень, що приймаються у цій сфері.

Україну запросили приєднатися до Австралійської групи у квітні 2005 року. Україна стала її 39 членом. Австралійська група покликана регулювати процес експортного контролю хімічних і біологічних матеріалів, устаткування і технологій з метою забезпечення виконання КХЗ і КБТЗ. Контроль здійснюється на національному рівні з використанням узгоджених списків.

Таким чином, на сьогодні Україна приєдналася до всіх міжнародних режимів нерозповсюдження та експортного контролю.

*В. ШУМБАСОВ,
Є. МАЛЯРЕВСЬКИЙ*